

INDIVIDUALISERING, SOCIALE INTEGRATIE EN SOLIDARITEIT: ENKELE THESEN EMPIRISCH GETOETST

Hans Waege

1. INLEIDING

Individualisering sociale integratie en solidariteit, meer specifiek de groeiende individualisering, de stijgende vereenzaming en de dalende solidariteit beroeren regelmatig de publieke opinie, het politieke veld en ook de sociologie. Bewijs daarvan zijn het grote aantal bijdragen rond individualisering in recente Nederlandstalige sociologische tijdschriften en het feit dat het begrip regelmatig terugkomt in recente beschrijvingen van fundamentele stromingen in de samenleving zoals bv. het Europese waardenonderzoek (Vgl. Kerkhofs, et.al., 1993; Ester, et.al., 1993).

Regelmatig worden stellingen over individualisering geponeerd, gebaseerd op differentiële, dikwijls vage definities van het individualiseringsbegrip die niet berusten op empirisch materiaal of gebaseerd zijn op slechts zeer partiële waarnemingen. Een belangrijke steeds weerkerende relatie is deze tussen vereenzaming of anomie (Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990; Klaassen, 1993) en individualisering. Rond individualisering en solidariteit gaat het in wetenschappelijke middens vooral over ideeën rond de nieuwere solidariteit en individualisering (Vgl. Hellemans, 1991; Lalive D'Epinay, 1993); in niet wetenschappelijke middens gaat het vooral over de achteruitgang van solidariteit die verbonden wordt met een groeiende individualisering.

In deze bijdrage is het vooral de bedoeling om een aantal veel gehoorde -soms in wetenschappelijke middens soms in niet-wetenschappelijke middens- stellingen rond individualisering, solidariteit en sociale integratie op hun empirische draagkracht te onderzoeken bij jongvolwassenen. Alvoor de vermeende verbanden tussen individualisering enerzijds en sociale integratie en solidariteit anderzijds te poneren en empirisch te onderzoeken wordt eerst een beknopte omschrijving en definitie gegeven van het individualiseringsbegrip en wordt een indicator voor individualisering voorgesteld. Ik zal in deze definitie een heel eind meegaan in het denken van o.a. Beck (1986) en Laermans (1992, 1993).

2. INDIVIDUALISERING

De tijd die mensen in een tijdintensief subsysteem zoals arbeid doorbrengen is gedurende de voorbije decennia gevoelig verminderd. Anderzijds is de tijd die besteed werd aan studie toegenomen en is de welvaart ondanks de gevoelige daling van de arbeidstijd sterk vermeerderd, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog. Binnen dit kader werden zowel cultureel als structureel nieuwe mogelijkheden geschapen voor de mens om vorm te geven aan zijn persoonlijk leven, het alledaagse handelen waarbinnen minder formeel georganiseerde posities een gestalte krijgen. Omwille van, en samen met de gevoelige uitbreiding in tijd en intensiteit van dat alledaagse handelen werd het persoonlijk leven van de mens voorwerp van de contemporaine sociologie. Dat ook de hedendaagse geschiedenis, inclusief de archeologie, steeds meer aandacht besteedt aan de geschiedenis van het persoonlijk leven van de mens bevestigt alleen deze sterk gegroeide aandacht voor het alledaagse leven. Binnen deze sociologie die veel aandacht besteedt aan het alledaagse handelen van mensen leeft de idee dat onze naoorlogse samenleving gekenmerkt wordt door een vrij ver doorgedreven vorm van *individualisering*. Daarmee is reeds een eerste afbakening van het begrip individualisering gegeven. Individualisering heeft vooral betrekking op het alledaagse handelen van mensen binnen het tijds kader van de tweede helft van de twintigste eeuw. Menig theoreticus (Vgl. Beck, 1986; Laermans, 1992, 1993; Klaassen, 1993; Lash, 1993) stelt individualisering als het belangrijkste kenmerk van de laat twintigste eeuwse moderniteit. Heel wat eerder empirische sociologie (Vgl. Laermans, 1992; Ester, et.al., 1993; Kerkhofs, et.al., 1993; de Hart, 1993; Delhay, 1993) besluit op basis van onderzoek via meestal indirecte indicatoren dat onze samenleving versnelt evolueert naar een geïndividualiseerde samenleving.

Individualisering, individualisme en andere aanverwant klinkende begrippen hebben een lange geschiedenis (Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990) en geven bijgevolg aanleiding tot nogal wat verwarring (Vgl. Klaassen, 1993). Individualisering binnen de denkrichting die in voorgaande paragraaf geschetst werd, heeft helemaal niet de betekenis van het centraal stellen van eigenbelang, egoïsme, utilitarisme, utilitair individualisme of andere aanverwante begrippen. Carrière, uiterlijk vertoon, macht, eigenbelang en bezit vormen geen onderdeel van het individualiseringsbegrip. Individualisering verwijst naar de uitbreiding van de menselijke autonomie in het alledaagse leven. Individualisering kan gezien worden als een autonomieuitbreiding van de mens ten opzichte van de sociale controle-instituten. De zingeving van het alledaagse handelen komt niet langer toe aan een traditionele entiteit of de godsdienst, ze wordt voorwerp van de individuele autonomie (Vgl. Hradil, 1990). Beck spreekt over 'vrijmaking'. Beck omschrijft individualisering als een toename van de persoonlijke beslissingsvrijheid inzake waarden, overtuigingen en handelingen in het persoonlijke leven. "Het aandeel van de principieel beslissingsgesloten levensmogelijkheden neemt af terwijl het aandeel van de beslissingsopen, zelf te maken biografie toeneemt..." (Laermans, 1993: 139). Dit loskomen van voorgegeven handelings- en zingevingspatronen veronderstelt een *bewuste actie* van het individu. Individualisering staat voor een *reflexieve* omgang met de maatschappelijke realiteit door het individu. Bij deze rationeel-bewuste motivering en bepaling van het handelen maakt het individu gebruik van de grotere hoeveelheid keuzemogelijkheden die de laatmoderne informatiemaatschappij aanreikt. Voor sommigen gaat individualisering zelfs zo ver dat er sprake is van een geïstitutionaliseerde plicht tot zelfbepaling (Vgl. Beck, 1986; Lash, 1993).

Een aantal auteurs bekritiseren de visie van Beck omdat hij de doel-middel rationaliteit van het reflexieve handelen te sterk centraal stelt. De esthetische dimensie van het reflexieve handelen is volgens deze auteurs even belangrijk (Vgl. Lash, 1992, 1993). Deze dimensie van het reflexieve handelen wordt vooral gevoed door intuïtie, verbeeldingskracht (Lash, 1993: 9), door creativiteit. Het wordt een hermeneutische reflexiviteit waarbij zelfinterpretatie een belangrijke rol speelt. Individualisering houdt dus niet alleen een groei aan persoonlijke beoordeling en beredenering via een positivistische doel-middel rationaliteit. De niet-rationele (in enge zin) overwegingen spelen volgens Lash eveneens een belangrijke rol. Het mee centraal stellen van de esthetisch-hermeneutische reflexiviteit heeft voor gevolg dat individualisering als concept enger gedefinieerd wordt en meer gaat aansluiten bij wat Bellah (1985) expressief individualisme noemt.

Alvoor de indicering van individualisering te presenteren moeten nog twee centrale begrippen en een belangrijke consequentie uitgeklaard worden en zal kort de band met een aantal andere concepten toegelicht worden. Op deze wijze kan de keuze van de door mij gehanteerde indicatoren ter indicering van individualisering beter gekaderd worden. De definitie van het individu als handelingscentrum, samen met het bewuste, reflexieve karakter van individualisering houdt een belangrijke consequentie in voor de sociale controle. Sociale controle die uitgaat van goed omliggende en praktische regels past niet binnen het geïndividualiseerd denken. Iemand wijzen op wat past in de samenleving en jezelf ook houden aan wat past (interne en externe dimensie van sociale controle) in de samenleving gaan uit van het bestaan van concrete regels aan de hand waarvan het handelen van mensen kan getoetst worden. Bij de geïndividualiseerde levenshouding past meer 'risiko' (Beck) of 'contingency' (Lash). Dit past niet binnen de visie die vooral zekerheden vooropstelt (Vgl. Bauman, 1991). In tegenstelling hiermee past tolerantie voor mensen die er andere levenshoudingen en visies op na houden wel in een geïndividualiseerde levensstijl. Tolerantie ten opzichte van andere levenshoudingen en het niet langer centraal stellen van traditionele sociale controle in de zin van 'anderen wijzen op wat hoort binnen de samenleving' zijn nauw verbonden met consequente individualisering.

In nogal wat omschrijvingen van individualisering behoort inhoudelijke *de-traditionalisering* tot de kern van de definitie of de omschrijving (Vgl. Fuchs, 1983; Beck, 1986; Laermans, 1992, 1993). Met dit begrip wil men vooral het verdwijnen van vroeger sociaal afgedwongen nomen en plichten ter ordening van het alledaagse leven, aanduiden. Meestal wordt dan vergeleken met de vooral in de negentiende eeuw ontstane stereotiepe rollen en handelingspatronen en worden de samenlevingsvormen tussen partners als voorbeeld (Vgl. Laermans, 1993) of exclusieve indicator gepresenteerd (Fuchs, 1993; Peters, van Rooijen, Guit, 1993). Het opnemen van de-traditionalisering in de kern van de individualiseringsdefinitie houdt echter een groot gevaar in, vooral voor de empirische waarneming van individualisering. Eerst en vooral is er een indicator nodig waarvoor zonder veel discussie een traditioneel patroon kan vooropgesteld worden. Gezien de slechts vrij recente meer algemene aandacht van sociologie en geschiedenis voor het alledaagse verleden ligt dit niet voor de hand. Een tweede probleem is de tijdsrelativiteit van een indicator die gehanteerd wordt als basis voor al dan niet traditioneel handelen. Sommige handelingen die afwijken van het traditionele, algemeen aanvaarde patroon veronderstellen in het begin zeker bewust handelen en reflexiviteit. Na verloop van tijd kan wat aanvankelijk een niet-traditionele handeling was echter een algemeen aanvaarde handeling worden die niet langer reflexiviteit veronderstelt. Wanneer van een handeling die als indicator wordt

voorgesteld onvoldoende kan worden aangenomen dat zij bewust handelen en reflexiviteit veronderstelt dan kan deze niet langer als indicator voor individualisering gebruikt worden. Het dynamisch karakter van de inhoudelijke verschijningsvorm van de-traditionalisering en individualisering ontcrachten de bruikbaarheid van inhoudelijke de-traditionalisering als centrale definitiecomponent en indicator (Vgl. Waage, 1994). Eveneens kan het stellen van een als traditioneel gekaderde handeling het besluit zijn van een op individualiseringsprincipes gebaseerde denkoefening.

Een tweede begrip - met aanverwanten- dat niet zelden in één adem met individualisering wordt uitgesproken is *keuzepallet*. Klaassen (1993) waarschuwt dat samen met het inflatoire gebruik van individualisering de basisvoorwaarde om individualisering effectief gestalte te geven nl. keuzemogelijkheden, ook als individualisering omschreven wordt. Niet het bestaan van, of de beschikking over keuzemogelijkheden wijst op individualisering, wel het bewust-doordacht gebruik van deze keuzemogelijkheden.

Een samenvatting. Individualisering is een begrip dat gebruikt wordt om het proces en de toestand (momentopname) van individuele autonomie en autonomie-uitbreiding van de mens in het alledaagse leven te beschrijven. Zowel gedrag als attitude, zingeving, waarden en normen maken deel uit van het individualiseringsbegrip. Zelfbepaling, keuzevrijheid en individuele autonomie in het alledaagse handelen worden nagestreefd. Individualisering veronderstelt een actief kiezend individu dat reflexief met de maatschappelijke realiteit omgaat. Deze reflexiviteit heeft niet alleen een rationele (in enge zin) dimensie maar eveneens een esthetisch-hermeneutische dimensie. Daarmee worden ook creativiteit en originaliteit nagestreefd en gebeurt handelen niet steeds volgens doel-middel rationele principes maar krijgen intuïtie en 'gevoelsmatige' vormen van rationaliteit eveneens hun plaats. De bewuste actie van het reflexieve handelen houdt meer concreet in dat het individu aan de hand van een aantal principes van praktische, (moreel-)theoretische en/of esthetische aard zijn handelen concreet zal vorm geven. Consequente individualisering respecteert eveneens de individuele vrijheid van de anderen (tolerantie) en kent geen centrale plaats toe aan sociale controle in de zin van 'houden aan wat past in de samenleving' (1).

Voor de onderzoekspopulatie en de gebruikte indicering voorgesteld wordt bekijken we de band tussen het hierboven geformuleerde individualiseringsbegrip en enkele andere concepten die reeds eerder in empirische onderzoek gebruikt werden en die verwant zijn met de door mij geformuleerde definitie. Op deze wijze hoop ik ook dat het begrip individualisering beter kan gepositioneerd worden binnen het sociaal-wetenschappelijk begrippenkader. Mede als verwijzing naar het volgende deel zal de gebruikte indicering van de auteurs eveneens gecommentarieerd worden.

Verband met een aantal andere concepten. Individualisering zoals hier gedefinieerd sluit naar algemene gedachte nauw aan bij de omschrijving van een aantal andere concepten die een zekere traditie hebben binnen het sociaal wetenschappelijk onderzoek. Zoals hoger reeds vermeld is er een duidelijke band tussen het expressieve individualisme van Bellah (1985; Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990), waar de cultureel-esthetische dimensie van zelfbepaling centraal staat. Elchardus en Heyvaert (1990) onderscheiden drie belangrijke dimensies nl. (persoonlijke) autonomie, individuele creativiteit en uniciteit. De indicering van dit begrip sluit echter nauw aan bij utilitarisme en beklemtoont te weinig expressief individualisme (corr. .71 tussen utilitair en expressief individualisme; Elchardus, Heyvaert, 1990: 169). Ook binnen de

Nederlandse onderzoekstraditie bestaat een concept dat naar definitie aansluiting vindt met het individualiseringsconcept nl. sociaal-culturele progressiviteit (2) (Middendorp, 1979; Felling en Peters, 1984; Vgl. de Witte, 1990, 1993). 'Zij die zich progressief opstellen op sociaal-cultureel vlak pleiten voor vrijheid van denken en geweten en beklemtonen dat ze het recht hebben om hun leven naar eigen inzichten in te richten, ook al wijken ze daardoor af van de gangbare normen. Deze instelling sluit aan bij de gerichtheid op zelfbepaling, vermits men de norm voor het eigen gedrag in de eerste plaats bij zichzelf zoekt' (De Witte, 1993: 63). Binnen deze benadering is de esthetisch-hermeneutische dimensie van progressiviteit niet aanwezig. Het dient tevens opgemerkt dat de indicering van dit begrip vooral gebruik maakt van afgeleide indicatoren. Aan de hand van de opvattingen van de respondenten over de rol van de vrouw, het arbeidsethos, opvoedingsstijl e.a. wordt beslist of iemand al dan niet sociaal-cultureel conservatief is. In deze zin is de indiceringswijze vergelijkbaar met de levensloop benadering van individualisering (Vgl. Peters, van Rooijen, Guit, 1993). Indien gebruikt als indicator voor individualisering houdt deze redenering geen rekening met de tijdsrelativiteit -en dus ook relativiteit tussen generaties- van maatschappelijk traditionele handelingen als uitdrukking van niet geïndividualiseerd zijn.

Een derde concept is Kohns 'zelfbepaling versus conformisme' (Kohn, 1977; Vgl. Tax, 1982; de Witte, 1990). Kohn omschrijft personen die zelfbepaling nastreven als mensen die 'proberen te handelen, niet op basis van een autoriteit, maar op basis van eigen oordeel en principes' (3) (Kohn, 1977: xxviii). Zelfbepaling wijst vooral op interne gedragsprincipes, conformisme verwijst vooral naar extern opgelegde regels, naar gehoorzaamheid aan een externe autoriteit (Kohn, 1977: 35-37). De theoretische definitie van zelfbepaling is eerder kort maar sluit aan bij de basisidee van het gepresenteerde individualiseringsbegrip. Verschillend is wel dat ook bij Kohn weinig of geen elementen naar de esthetisch-hermeneutische dimensie verwijzen. Kohn duidt wel op de grotere tolerantie (open-minded) van op zelfbepaling gerichte personen (Kohn, 1977: 189). In vergelijking met de door mij gehanteerde definitie verwijst de conformisme dimensie te weinig naar sociale controle als element van traditionele principes. Kohn maakt bij de indicering gebruik van kenmerken van personen die men al dan niet belangrijk vindt. Indicatoren voor zelfbepaling zijn: verantwoordelijkheid, interesse in hoe en waarom iets gebeurt, zelfcontrole, 'good sense and sound judgment' (Kohn, 1977: 47). Vooral de nogal 'burgerlijke' opvatting van zelfbepaling (bv. de aspecten leergierigheid, uzelf onder controle hebben, verantwoordelijkheid en oordeelkundigheid) valt op. Samen met het ontbreken van de esthetische dimensie sluit deze opvatting van zelfbepaling 'risiko' of 'contingency' uit (Vgl. Beck, 1986; Lash, 1993). Conformisme wordt geïndiceerd met volgende indicatoren: goede manieren, net en proper zijn, een goeie student zijn, eerlijkheid en gehoorzaamheid. Vooral gehoorzaamheid, netheid en properheid en goede manieren komen vandaag als enigszins gedateerde indicatoren over (Vgl. Fuchs, 1983). Anderzijds lijkt eerlijkheid een vreemd aspect van conformisme en gehoorzaamheid wijst sterk naar autoritarisme zoals omschreven door Adorno (Vgl. Scheepers, Eisinga, 1991). Omwille van de aanzienlijke verschillen in definitie en indicering van 'zelfbepaling versus conformisme' en individualisering kan het werk van Kohn niet beschouwd worden als een equivalent voor individualisering.

3. EEN MAAT VOOR INDIVIDUALISERING

3.1. Onderzoekspopulatie

De data werden verzameld in het kader van een leeronderzoek binnen het practicum sociologisch onderzoek in de tweede kandidatuur sociologie aan de K.U.Leuven. De gegevens werden verzameld via een gestandaardiseerde vragenlijst door middel van face-to-face interviews. De respondenten werden persoonlijk bevraagd op het thuisadres door getrainde (4) interviewers. De interviews werden afgenomen tussen 15 februari 1994 en 15 maart 1994.

Voor de steekproeftrekking werd gebruik gemaakt van een twee-trapssteekproef. Eerst werden 45 steden en gemeenten van het Vlaamse gewest geselecteerd. Daarbij werden provincie en verstedelijkingsgraad onder controle gehouden. Vervolgens werden de respondenten op toevallige wijze geselecteerd uit de bevolkingslijsten van die 45 gemeenten. Daarbij werd geslacht onder controle gehouden. Enkel 20- en 21-jarige jongvolwassenen werden geselecteerd en bevraagd. Er werd een steekproef van 494 eenheden getrokken. Voor elke effectieve eenheid werd een reserverespondent voorzien. De interviewers werden grondig gecontroleerd op de adequate uitvoering van hun opdracht via telefonische herbevraging en antwoordkaartjes. Na kwaliteitscontrole van de data werden uiteindelijk 473 bruikbare interviews weerhouden. Voor 30,8 % van de gerealiseerde interviews werden reserve-respondenten bevraagd ter vangving van vooral verhuisde effectieven (daarnaast ook weigering of niet thuis aangetroffen na minimum drie pogingen).

3.2. Een maat voor individualisering

Bij het zoeken naar wegen om het vrij complexe theoretische begrip 'individualisering' observeerbaar te maken met het oog op het schatten van populatieparameters en het onderzoeken van mogelijke samenhangen tussen individualisering en andere variabelen of concepten moet onderzocht worden in welke mate de realiteit die we willen meten direct of indirect waarneembaar is. Aangezien reflexiviteit een bewuste actie van het individu inhoudt, moeten de centrale principes die gestalte geven aan individualisering zoals hoger gedefinieerd uitgekristalliseerd zijn. Het is bijgevolg mogelijk om attitudeschalen te hanteren die naar de kernbegrippen van individualisering vragen. Wanneer individualisering geïndiceerd wordt, gebeurt dit meestal op positieve wijze. In sommige gevallen worden individualiseringsprincipes voorgelegd met de bedoeling te antwoorden in welke mate men deze principes belangrijk vindt (Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990). In andere gevallen worden zowel meer geïndividualiseerde en meer traditionele (dikwijls inhoudelijke) waarden en normen voorgelegd en wordt aan de respondent gevraagd deze te ordenen (Vgl. de Hart, 1993). Doorgaans is er echter geen expliciete mogelijkheid voorzien om principes die verwijzen naar traditionele waarden en principes die verwijzen naar geïndividualiseerde waarden tegelijkertijd belangrijk te vinden; nochtans wordt niet zelden ervaren dat alles niet zo rechtlijnig geïndividualiseerd of rechtlijnig traditioneel verloopt (Vgl. Matthijs, 1994). Kohns 'zelfbepaling versus conformisme' heeft wel aandacht voor een tegenpool van zelfbepaling.

Om individualisering in het onderzoek te meten werden beide aspecten, nl. referenties naar individualisering en referenties naar traditionele handelingen opgenomen. Bij de indicering van individualisering lag de klemtoon vooral op de esthetisch-

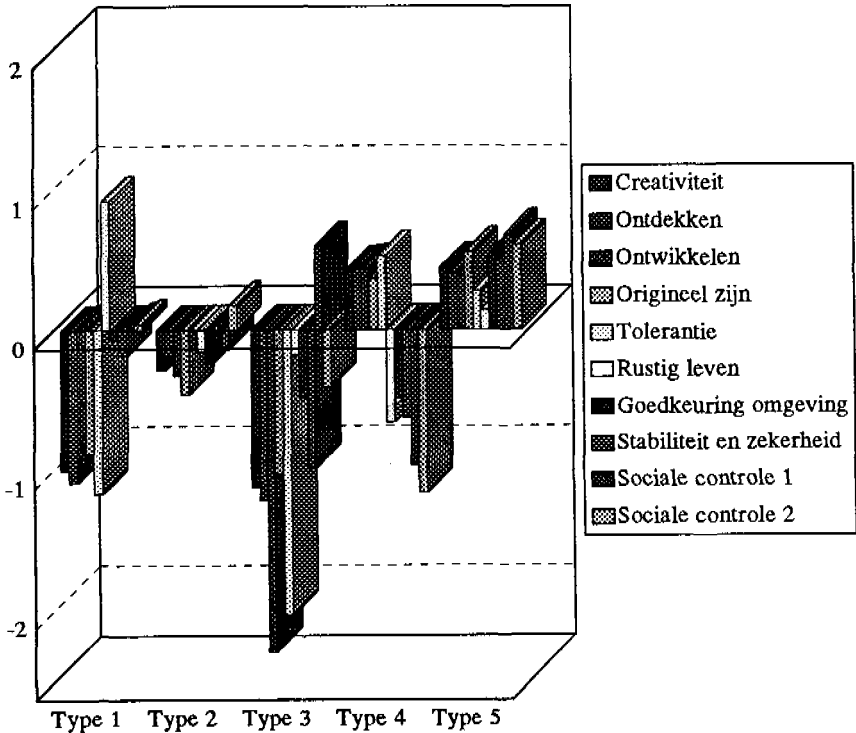
hermeneutische dimensie van individualisering. Er werd aan de respondenten een reeks van items voorgelegd waarop ze konden reageren met de antwoordcategorieën: Dit is zeer belangrijk voor mij, dit is belangrijk voor mij, dit is tamelijk belangrijk voor mij, dit is noch belangrijk noch onbelangrijk voor mij, dit is tamelijk onbelangrijk voor mij, dit is onbelangrijk voor mij en dit is zeer onbelangrijk voor mij. Volgende items kwamen aan bod:

- Aspecten van individualisering: creatief zijn (item 1), zichzelf ontdekken (item 2), zichzelf zoveel mogelijk ontwikkelen (item 3), origineel zijn, anders dan de anderen (item 4), tolerantie voor andere leefwijzen (item 5).
- Aspecten van traditionele opvattingen: Een rustig leven met niet te veel afwisseling (item 6), de goedkeuring van mijn omgeving krijgen voor de dingen die ik doe (item 7), zich inzetten voor waarden zoals stabiliteit en zekerheid (item 8), mensen die zich niet houden aan wat past in onze samenleving, wijzen op hun vergissing (item 9), jezelf houden aan wat aanvaardbaar is in onze samenleving (item 10).
- Gebaseerd op de antwoorden werd geprobeerd om een samenvattend overzicht te creëren aan de hand van een clusteranalyse. Zo worden de respondenten ingedeeld in een aantal types naar relatieve verschillen in het al dan niet belangrijk vinden van individualiserings- en traditionele principes. Vertrekkend vanuit resultaten van vorige analyses (Waage, 1994) en op basis van een exploratieve hiërarchische clusteranalyse via de methode van Ward werd geopteerd om vijf types te construeren. Voor de uiteindelijke typologieconstructie werd gebruik gemaakt van een niet-hiërarchische clusteranalyse (5). Om de inhoudelijke interpretatie van de clusters te vereenvoudigen werden gestandaardiseerde waarden (Z-scores) als basisgegevens gehanteerd. Een negatieve waarde wijst op het feit dat de respondenten die tot dat type behoren dat item relatief onbelangrijk vinden, een positieve waarde wijst op het feit dat de respondenten in dat type dat aspect relatief belangrijk vinden. In tabel één en grafiek één worden de resultaten van de analyse voorgesteld. Ze bevatten de gemiddelde score (op basis van gestandaardiseerde waarden) van elk type per item. Op basis van deze gegevens is het mogelijk om de vijf weerhouden types inhoudelijk te omschrijven (6).

Tabel 1. Gemiddelde Z-scores per type op de variabelen die als basis voor de typologie gebruikt werden.

	item 1	item 2	item 3	item 4	item 5	item 6	item 7	item 8	item 9	item 10
Wandel.	-1.01	-1.1	-0.51	-0.89	-1.18	0.91	-0.07	-0.19	0.02	0.04
Neutraal	-0.29	-0.19	-0.33	-0.46	-0.01	-0.16	-0.24	0.04	-0.14	0.17
Nega- tief	-1.13	-1.23	-4.3	-1.04	-2.04	-0.18	-0.48	-1	0.59	-0.41
Geïn- div.	0.42	0.43	0.43	0.37	0.53	-0.67	-0.49	-0.63	-0.98	-1.17
Ambiv.	0.44	0.40	0.38	0.55	0.28	0.14	0.54	0.49	0.68	0.60

Grafiek 1. Grafische voorstelling van de Z-scores van de in de clusteranalyse betrokken variabelen per type.



Type 1: de wandelaars (15,2%). De naamgeving voor het eerste type was veruit het moeilijkst. Deze groep kenmerkt zich door duidelijk minder enthousiasme voor de individualiseringsprincipes enerzijds en door een gematigde positieve houding ten opzichte van sociale controle. Ze laten zich vooral opmerken door het feit dat ze een rustig leven willen met niet te veel afwisseling en met een duidelijke bereidheid om zich te houden aan de sociale conventies. Omdat individualisering een actieve rol veronderstelt en omdat deze groep vooral kiest voor een rustig leven werden ze omschreven als wandelaars, wandelend het leven rond met vooral niet teveel opwinding.

Type 2: de neutralen (26,4%). Deze groep kenmerkt zich algemeen door een gematigde houding tegenover de meeste onderzochte thema's. Ze zijn niet echt geïndividualiseerd, echte aanhangers van traditionele visies kunnen de leden van deze groep ook niet genoemd worden. In vergelijking met de andere types leunen ze steeds het dichtst aan bij het gemiddelde. Deze groep kan niet speciaal getypeerd worden aan de hand van de twee gebruikte dimensies van individualisering.

Type 3: de extreem negatieven (1,5%). Dit is een zeer kleine groep die gekenmerkt wordt door een algemene negatieve houding tegenover de meeste items die voorgelegd werden. Ze zijn het enkel uitdrukkelijk eens met het feit dat ze anderen moeten wijzen op wat ze horen te doen in de samenleving, anderzijds is het wel niet zo dat zij zich moeten houden aan wat hoort in de samenleving.

Type 4: de geïndividualiseerden 21,8%. De groep die het typevoorbeeld vormt van individualisering is slechts de derde grootste groep in de populatie. De jongeren die tot dit type behoren zijn duidelijk sterk geïndividualiseerd en niet traditioneel ingesteld. De principes eigen aan individualisering worden zeer belangrijk geacht, de principes eigen aan traditionele visies worden niet centraal gesteld. Het feit dat diverse aspecten van individualisering opgenomen werden verklaart gedeeltelijk het feit dat deze groep vrij klein is. Wanneer individualisering zou beperkt worden tot het centrale aspect zelfontplooiing zou de groep waarschijnlijk groter zijn. Dit laatste kan echter niet aangezien dergelijke werkwijze abstractie zou maken van de theoretische complexiteit van individualisering.

Type 5: de ambivalenten (35,1%). In deze groep gaat het duidelijk centraal stellen van individualisering gepaard met een duidelijk centraal stellen van traditionele principes zoals sociale controle, goedkeuring krijgen van de omgeving, stabiliteit en zekerheid. Deze groep vormt de grootste groep in de populatie. In de empirie staan individualiseringsprincipes en traditionele principes dus niet haaks op elkaar, deze principes gaan zelfs dikwijls samen. De samenleving omschrijven als een geïndividualiseerde samenleving 'tout-court' is bijgevolg teveel van 'het goede'. De grootste groep van de jongvolwassenen kan getypeerd worden als sociaal-ambivalent. Men is tegelijkertijd duidelijk op individuele ontplooiing betrokken en op sociale controle en goedkeuring van de omgeving. De sociale omgeving speelt voor de jongeren die tot dit type behoren een belangrijke rol.

Besluit. Met de schatting van populatieparameters op basis van clusteranalyses moet voorzichtig omgesprongen worden. Een kleine wijziging in de aard of het aantal van de opgenomen variabelen of dat aanwezigheid van een paar respondenten met een bepaald typisch antwoordgedrag kan aanleiding geven tot duidelijk verschillende resultaten. In deze zin moeten de bevindingen met de nodige omzichtigheid gehanteerd worden. Toch kan besloten worden dat een consequent geïndividualiseerd attitudepatroon slechts bij een minderheid van de jongvolwassenen aanwezig is. Er is een grote groep die individualiseringsprincipes combineert met elementen van traditionele sociale controle. Anderen wijzen op wat hoort in de samenleving is belangrijk. Er is ook een belangrijke groep aanwezig die zich niet uitdrukkelijk profileert rond individualisering - traditionele opvattingen. Er is eveneens een groep die het belangrijk vindt om rustig te leven, zonder de activiteit die reflexief handelen vergt. De groep die zich niet profileert samen met de groep die niet gericht is op de activiteit van individualisering omvat ruim vier op tien jongeren. Dit, samen met het feit dat de groep ambivalenten duidelijk de grootste groep vormt, is een directe aanduiding dat het met individualisering lang niet zo'n vaart loopt als kan worden aangenomen op basis van sommige theoretische stellingen of op basis van empirisch onderzoek dat niet toelaat om alle aspecten die opgenomen werden belangrijk te vinden. Zowel theoretische beschouwingen als empirische onderzoeken die geen rekening houden met sociale controle laten onvoldoende nuance toe.

Nochtans blijken deze een onderscheidbare empirische realiteit. De gevonden types en hun inhoudelijke definitie wijzen duidelijk op de maatschappelijke situatie die voor velen ook concreet voelbaar is (Vgl. Matthijs, 1994). Vele mensen staan met het ene been in de individualisering en met het andere in traditionele visies. Het is in de sociaal-ambivalente groep dat de dynamiek van sociale verandering en behoud haar concreet gestalte krijgt. Door gebruik te maken van een clusteranalyse waren we in staat om de maatschappelijke diversiteit (bv. een kleine groep extreem-negatieven; anderzijds een groep die zich niet laat typeren aan de hand van de twee gebruikte dimensies) beter te omschrijven.

Andere dimensies van individualisering ? Gezien deze twee dimensies niet volstaan om de volledige populatie inhoudelijk te typeren (vooral de neutralen) zijn er wellicht andere dimensies van individualisering nodig om de typologie te vervolledigen. Anderzijds zou het ook kunnen dat het begrip individualisering slechts voor een beperkt deel van de bevolking een relevant onderscheidingscriterium is. Dit moet echter eerst op theoretische wijze uitgeklaard worden; gezien de conceptuele vaagheid van vele discours over individualisering (Vgl. Klaassen, 1993) ligt dit niet voor de hand. Eén mogelijke bijkomende dimensie is de individuele doel-middel calculus zonder toevoeging van esthetische reflexiviteit. Zelf over alles kunnen beslissen komt dan centraal te staan in plaats van esthetisch-hermeneutische kadering van de zelfbeschikking. Het is echter van wezenlijk belang dat de theoretische discussie over de multidimensionaliteit van individualisering conceptuele klaarheid en exactheid nastreeft en het ontegensprekelijk empirisch karakter van de sociologie tot zijn recht laat komen door ook de indiceerbaarheid van theoretische begrippen niet uit het oog te verliezen. Ook mag een mogelijke verdere uitwerking van de multidimensionaliteit van individualisering niet voor gevolg hebben dat totaal andere accenten zoals bijvoorbeeld materialisme, autoritarisme of egoïsme aanleiding geven tot een begripsverglijding. Essentieel voor de hedendaagse individualisering is het 'kwalitatieve' karakter van deze individualisering (Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990: 152-155).

4. INDIVIDUALISERING EN SOCIALE (DES-)INTEGRATIE

Het probleem van de sociale ordening in de sociologie vormde reeds een aanzienlijk probleem voor een grondlegger van de sociologie, Emile Durkheim. In 'Le Suicide' stelt Durkheim twee belangrijke vormen van sociale ordening voor nl. sociale integratie (egoïsme - altruïsme) en sociale regulering (anomie - en gedeeltelijke fatalisme). Omdat vanuit een traditionele kijk op de samenleving, individualisering een afbraak van traditionele bronnen van integratie en regulering inhoudt, kwamen de problemen van vooral maatschappelijke integratie opnieuw sterk onder de aandacht. Er werd gewag gemaakt van mogelijke vereenzaming bij de bespreking van expressief individualisme (Vgl. Elchardus, Heyvaert, 1990: 158-159) of van mogelijk 'anomiegevaar' als empirisch te onderzoeken these bij de bespreking en definitie van individualisering in de richting van Beck (Vgl. Klaassen, 1993: 186). Geïndividualiseerden zouden een zekere mate van eenzaamheid moeten aanvaarden, geïndividualiseerden zouden ook wel meer anomisch kunnen zijn. Omdat wij vermoeden dat anomie door vele auteurs eigenlijk gebruikt wordt om op sociale integratie te wijzen (Vgl. Besnard, 1987), zal enkel de these rond sociale integratie uitgewerkt worden.

Alle stellingen die individualisering verbinden aan sociale integratie gaan in de richting van een minder goed, en voor sommigen problematisch want bv. "anomisch", geïntegreerd zijn van geïndividualiseerden. In deze paragraaf zal de hypothese dat geïndividualiseerden minder goed geïntegreerd zouden zijn, onderzocht worden. Daarbij zal onderscheid gemaakt worden tussen zogezegd objectieve indicatoren van sociale integratie en subjectieve indicatoren van sociale integratie of omgekeerd sociale desintegratie.

4.1. Objectieve vormen en bronnen van maatschappelijke integratie: georganiseerde en niet georganiseerde interactie

Met een eerste groep indicatoren komen mogelijke objectieve vormen van eenzaamheid aan bod en mogelijke objectieve vormen die wijzen op maatschappelijke integratie of desintegratie. Enerzijds gaat het om georganiseerde verbanden nl. verenigingsleven en anderzijds gaat het om niet-georganiseerde sociale contacten nl. trouwe vriendschapsbanden en kameraadschap.

Aan de jongeren werd gevraagd om hun eigen aantal trouwe vrienden in te schatten en om eveneens hun eigen aantal kameraden in te schatten. De gegevens worden in onderstaand tabel weergegeven. Er kan vastgesteld worden dat de relaties tussen vriendschapsbanden en individualisering niet significant zijn (betrouwbaarheidsniveau 95%), de probabiliteiten zijn groter dan 0.05. Toch laten de cijfers een trend zien, nl. de relatie tussen vriendschapsbanden en individualisering vertoont een tendens om positief te zijn in plaats van negatief. Alvast voor wat deze eerste indicator voor sociale integratie betreft moet de hypothese dat geïndividualiseerden minder geïntegreerd zouden zijn, weerlegd worden. Vereenzaming lijkt op basis van deze indicator al evenmin een probleem dat meer bij geïndividualiseerden dan wel bij anders georiënteerden zou voorkomen (7).

Tabel 2. Gemiddeld aantal trouwe vrienden en gemiddeld aantal kameraden per type individualisering.

	Aantal trouwe vrienden p=0.08	Aantal kameraden p=0.10
Type 1	5,1	19,4
Type 2	4,3	20,4
Type 3	5,1	14,7
Type 4	5,25	24,2
Type 5	4,5	21,8

De tweede indicator, georganiseerd verenigingsleven (met uitzondering van nieuwe sociale bewegingen, daar wordt verder in deze bijdrage aandacht aan besteed), laat een gelijkaardig beeld zien. Volgende types vereniging werden in de analyse betrokken: de klassieke jeugdbeweging, jeugdhuizen en jeugdclubs, verenigingen voor natuurstudie, politieke partijen, culturele verenigingen, sportverenigingen, levensbeschouwelijke verenigingen en hobbyclubs. Bij de definitie van lidmaatschap werd geen rekening

gehouden met de intensiteit van het lidmaatschap. Voor geen enkel van de in deze analyse betrokken variabelen werd een significant verband opgetekend. Dit betekent meteen ook dat geïndividualiseerde jongeren even veel of even weinig lid zijn van meer algemene verenigingen zoals de 'traditionele' jeugdbeweging als van specifieke verenigingen zoals sportverenigingen. Een grondige analyse van de band tussen verenigingsleven en individualisering is op zich reeds een grote studie. Zowel de manifeste en latente functies van verenigingen voor de geïndividualiseerde en het relatief belang van deze functies zou moeten onderzocht worden. Tevens zou van elk van de verenigingen een grondige analyse moeten gemaakt worden van officiële en officieuze bezigheden. Zo blijkt bij een onderzoek van de jeugdbewegingen in Vlaanderen dat er een grote kloof is tussen de geëxpliciteerde waarden aan de top van de vereniging en de realiteit aan de basis, waar nog slechts sporen te vinden zijn van deze waarden (Vgl. Bral, et.al., 1991; Laermans, 1992; Kleijer, et.al., 1993).

Een derde groep indicatoren heeft betrekking op de niet arbeids- of niet-huishoudsgebonden tijdsbesteding. In welke mate worden bepaalde handelingen gesteld, maar vooral in welke mate stellen geïndividualiseerde jongeren meer individuele handelingen. Alle vormen van tijdsbesteding aan deze vraagstelling onderwerpen is vrij complex. Heel wat vormen zijn moeilijk in de categorie individueel gericht of groepsgericht onder te brengen. Als norm werd de expliciete mogelijkheid tot sociaal contact vooropgesteld. Indicatoren zoals musea bezoeken, sportmanifestaties bezoeken of concertbezoek vielen daarbij uit de boot omdat de veronderstelling van wel of geen sociaal contact te tentatief is. Voor het benaderen van de probleemstelling werden vier groepen indicatoren onderscheiden met telkens een *individueel gerichte pool* en een *groepsgerichte pool*. Volgende vier thema's kwamen aan bod: 'reflexieve' tijdsbesteding (alleen nadenken versus groepsdiscussies over dingen die je bezig houden), populaire culturele ontspanning (alleen een bioscoop bezoeken versus samen met anderen een bioscoop bezoek), praktische tijdsbesteding (alleen gaan winkelen versus samen met anderen gaan winkelen), vermaak en plezier (discotheek bezoek als meer individuele ontspanning- café bezoek met meer mogelijkheden tot sociaal contact). Per tijdsbestedingsactiviteit werd aan de jongeren gevraagd hoe dikwijls ze deze bepaalde activiteit gedaan hadden tijdens de drie maanden voorafgaand aan de bevraging. Men kon antwoorden met nooit of een uitzonderlijke keer, maandelijks of meermaals per maand of wekelijks, bijna dagelijks of dagelijks. In tabel 3 worden het aandeel (percentages) binnen elke groep weergegeven dat een bepaalde activiteit nooit of een uitzonderlijke keer deed.

Tabel 3. Tijdsbesteding per type individualisering. De relatie tussen individualisering enerzijds en alleen gaan winkelen en op café gaan anderzijds zijn niet significant op het niveau 0.05, alle andere verbanden zijn wel significant op dat niveau.

% nooit of uitz. keer	Wandelaars	Neutralen	Extreem-negatief	Geïndividueel	Ambivalent
Alleen nadenken	38,89	14,4	38,57	7,77	12,05
Samen discussiëren	54,17	36,8	57,14	26,20	25,30
Alleen bioscoop	98,61	69,8	85,71	89,32	95,18
Samen bioscoop	51,39	45,6	57,14	26,21	37,95
Alleen winkelen, N.S.	62,50	67,2	57,14	66,02	68,07
Samen winkelen	30,56	35,2	42,86	47,57	34,34
Discotheek bezoeken	41,67	47,2	71,43	70,87	51,20
Op café gaan, N.S.	29,17	19,2	42,86	12,62	25,90

Uit de resultaten blijkt dat stellingen die verband houden met de relatie tussen individualisering en tijdsbesteding meer nuance verdienen. De aard van de handeling, veeleer dan het feit of een handeling al dan niet alleen gesteld wordt, bepaalt de relatie tussen individualisering en tijdsbesteding. Geïndividueerden besteden zowel individueel als in groep meer tijd aan reflexie, dit hoeft niet te verwonderen gezien de aard van de individualiseringsdefinitie (zijdelings houdt dit verband een geldigheidscontrole in voor de meting van individualisering). Geïndividueerde jongeren gaan, zowel alleen als met vrienden, meer naar de bioscoop. Geïndividueerden gaan niet meer of niet minder dan de andere types alleen winkelen, samen gaan winkelen wordt duidelijk minder op prijs gesteld door geïndividueerden. Ontspanning in discotheken is gezien het geluidsniveau minder op mondeling sociaal contact gericht maar veeleer op (individuele) symbolische expressie. Deze vorm van tijdsbesteding wordt beduidend meer door niet-geïndividueerde jongeren gesteld.

Met deze analyse werden niet alleen stellingen dat geïndividueerden meer dan anderen niet in groepsverband zouden handelen, weerlegd; de realiteit is complexer. Uit deze analyse komt naar voor dat de aard en motivatie van de handeling, veeleer dan het feit of deze handeling al dan niet individueel gesteld wordt, belangrijk is als onderscheidingscriterium.

Vrije tijdsbesteding en opleidingsniveau zijn sterk met elkaar verbonden, individualisering en opleidingsniveau hangen positief met elkaar samen (Vgl. Waage, 1994). Het is bijgevolg belangrijk om de relatie tussen individualisering en vrije tijdsbesteding in het licht van de geformuleerde probleemstelling te bekijken onafhankelijk van de invloed van opleidingsniveau. De resultaten van deze analyses werden samengevat in een voetnoot (8). Uit de analyse bleek dat bepaalde verbanden niet langer significant waren, andere bleven significant (nadenken en discussie als tijdsbesteding!) en nog andere waren enkel significant in één van de twee onderscheiden opleidingsgroepen. Aan het hoger gemaakte besluit diende echter niets gewijzigd. Er is geen relatie tussen individualisering en feit of een bepaalde handeling alleen dan wel in groep gesteld wordt. Er zijn wel verschillen wanneer we ons op de

aard van de handeling richten. Opvallend daarbij zijn de interactie-effecten met opleidingsniveau.

4.2. Subjectieve bronnen van maatschappelijke integratie: verbondenheid

Voorals in de negentiende eeuw ontstonden of hernieuwden, met de romantiek, gevoelens van volksverbondenheid, vooral verbondenheid met nationale staten. Iedere staat besteedde veel aandacht aan het zoeken naar, en verheerlijken van, nationale helden, liefst uit een ver en heroïsch verleden. De buurt was, gezien de geringe verplaatsingsmogelijkheden een belangrijke basis voor sociaal contact en verbondenheid, ook werk en vooral gezin en familie waren belangrijke bronnen van sociale verbondenheid. De Kerk speelde een belangrijke rol in de sociale integratie van de samenleving. De scheiding katholiek - niet-katholiek heeft de Belgische samenleving tot lang na de tweede wereldoorlog beroerd. Na de tweede wereldoorlog worden een aantal gestructureerde bronnen van verbondenheid toegevoegd, vooral de Europese gedachte en de gedachte van het wereldburgerschap worden aan belang.

Uit de analyse blijkt dat geïndividualiseerden relatief minder verbondenheid voelen met de oudere bronnen van subjectieve identificatie en integratie. De nationale verbondenheid, de volksverbondenheid, de verbondenheid met het werk, met familie en buurt zijn beduidend lager bij geïndividualiseerde jongeren. Toch voelen nog ongeveer zestig procent van de geïndividualiseerde jongeren (sterke) verbondenheid met België, de buurt en meer nog met Vlaanderen. Hoewel verbondenheid met deze bronnen minder voor de hand ligt, is ze toch nog aanwezig bij een meerderheid van geïndividualiseerde jongeren. Vooral de verbondenheid met een economische klasse is zeer laag bij geïndividualiseerden. Hoewel opgemerkt wordt dat lager opgeleiden het begrip economische klasse niet hanteren en hogere klassen wel, moet gesteld worden dat juist in deze lagere klassen economische klasse relatief veel meer als integratiecomponent aangeduid wordt. Negentiende-eeuws klassebewustzijn (zoals beperkt bevraagd) doet het niet goed bij jongvolwassenen. De ruimere opvattingen rond verbondenheid doen het dan weer beter bij geïndividualiseerde jongeren: Europa en 'de anderen in de wereld' geven enkel bij een grotere groep geïndividualiseerden en ambivalenten aanleiding tot verbondenheid. Uit de analyse komt een merkwaardig gegeven naar voor. Er is geen significant verband tussen individualisering en levensbeschouwing. Hoewel deze relatie niet significant is, verdient ze alle aandacht aangezien ze ingaat tegen stellingen die ponereren dat zingevingssystemen en levensbeschouwelijke overwegingen het niet meer doen bij geïndividualiseerden (9). Waarschijnlijk is niet zozeer het hebben van een levensbeschouwing, en vooral het belang dat men hecht aan deze levensbeschouwing, een belangrijk verband met individualisering maar wel de inhoud van het geloof. Dobbelaere (1993) verwijst naar het bestaan van een geïndividualiseerde godsdienstigheid 'Het gaat hier echter niet om een poespas: het is een subjectief systeem dat stoelt op reflexiviteit en het gevolg is van weloverwogen opties.' (Dobbelaere, 1993: 24). De empirische studie van de band tussen individualisering en levensbeschouwing vormt een onderwerp op zich en ligt, in zijn totaliteit althans, buiten de doelstelling en beperkte ruimte van dit artikel.

Tabel 4. Verbondenheid met entiteiten per type individualisering. De relaties tussen individualisering enerzijds en verbondenheid met gezin levensbeschouwing en werk of studiegenoten anderzijds zijn niet significant op het niveau 0,05, alle andere verbanden zijn wel significant op dat niveau.

% (sterk) verbonden	Wandelaars	Neutralen	Extreem-negatief	Geïndividueerd	Ambivalent
België	77,78	78,4	28,57	59,22	82,53
Vlaanderen	72,22	81,6	42,86	66,02	84,94
Buurt	81,94	76	100	59,22	81,33
Europa	22,22	35,2	28,57	47,57	56,63
Anderen in de wereld	12,50	28	14,29	39,81	37,95
Werk/school	90,28	85,6	71,43	87,38	86,14
Levensbeschouwing	54,17	56	42,86	61,17	66,27
Gezin	98,61	96	100	90,29	96,39
Familie	91,67	88,8	100	68,93	87,95
Economische klasse	44,44	31,2	28,57	17,48	41,57

4.3. Subjectieve evaluatie van sociale desintegratie: sociale isolatie en maatschappelijke desintegratie

In het vertoog over individualisering en maatschappelijke (des-)integratie of voor sommigen ook 'anomie', wordt een hogere mate van individualisering verbonden met een hogere mate van desintegratie. Dit verband wordt niet in het minst gevoed door de gedeeltelijk impliciete stelling dat individualisering aanleiding geeft tot een afbrokkeling van traditionele bronnen van integratie, zonder daarbij de redenering te maken dat deze misschien toch vervangen worden door nieuwe bronnen van sociale integratie.

Binnen de context van deze bijdrage wordt sociale desintegratie zowel begrepen als integratie in persoonlijke netwerken als integratie in de bredere samenleving.

Sociale (des-)integratie in persoonlijke netwerken (isolatie) slaat vooral op het hebben van (on)voldoende contacten die steun verlenen bij problemen en (on)voldoende mensen die men kan vertrouwen. De maatschappelijke component indiceert hoofdzakelijk gevoelens van machteloosheid (machteloos). De respondent heeft het gevoel dat hij onvoldoende in staat is om in te grijpen in zijn eigen leven en in de samenleving. De samenleving komt over als eerder verward, en als snel, te snel veranderend. Een tweede maatschappelijke component evalueert of de respondent vindt dat er voldoende duidelijke normen en waarden zijn in de samenleving (code) (Vgl. Waage, 1993). Ter analyse wordt gebruikt gemaakt van de gemiddelde scores op de schalen (10) per type individualisering. Wanneer een persoon hoger dan het schaal midden (4 op een zevenpuntenschaal van 1 tot en met zeven) scoorde werd hij beschouwd een bepaald kenmerk te vertonen.

Vanuit de definitie van individualisering en de concrete realiteit waarin individualisering gestalte krijgt, dringt zich een modificatie van de algemene hypothese over het verband tussen maatschappelijke desintegratie en individualisering op. Aangezien bij geïndividueerden afstand genomen wordt van bestaande maatschappelijke kaders en er reflexiviteitseisen gesteld worden, veronderstelt de geïndividueerde handeling

de nodige ontwikkelde intellectuele capaciteiten om met een meer open, keuzevrije en bijgevolg complexe realiteit om te gaan. Hypothetisch stellen we dan ook dat vooral laag opgeleide jongeren problemen zullen ervaren met individualisering. Voor de analyse werden de extreem-negatieven bij de wandelaars gevoegd en werden twee opleidingsniveaus onderscheiden: de lager opgeleiden (LO) zijn jongeren die niet verder studeerden na het middelbaar onderwijs, de hoger opgeleiden (HO) zijn jongeren die wel verder studeerden.

De besluiten op basis van feitenindicatoren worden bevestigd door de subjectieve indicator voor integratie in persoonlijke netwerken. Geïndividualiseerden voelen zich even goed als anderen geïntegreerd in persoonlijke sociale netwerken.

De empirische relatie tussen individualisering en de maatschappelijke component van subjectieve maatschappelijke desintegratie houdt geen weerlegging van de hypothese in. Eerst en vooral is er geen significant verband met de maatschappelijke componenten van subjectieve maatschappelijke integratie bij de hoger opgeleiden. De gevoelens van machteloosheid zijn veel lager dan bij de lager opgeleide jongeren, ook het gevoel dat de sociale code onvoldoende duidelijk is, vormt minder een probleem bij de hoger dan wel bij de lager opgeleiden, behalve bij de wandelaars. Er is wel een duidelijk significant verband tussen individualisering en de maatschappelijke component van sociale integratie bij de lager opgeleiden. Lager opgeleide geïndividualiseerde jongeren voelen zich net als de neutralen minder machteloos dan de andere in de analyse betrokken groepen. Men gelooft minder dan de anderen dat je vooral geluk moet hebben en dat toeval een belangrijke rol speelt. Anderzijds vinden geïndividualiseerde lager opgeleide jongeren veel meer dan de anderen dat er onvoldoende onderscheid is tussen wat kan en wat niet kan, tussen wat mag en wat niet mag in de samenleving. Hier manifesteert zich een belangrijk probleem. Deze groep hecht veel belang aan individuele expressie en weinig belang aan sociale controle, anderzijds ervaart men dat er te weinig regels zijn in de samenleving. Deze bevinding wijst naar de these dat laag opgeleide jongeren onvoldoende in staat zijn om de grotere complexiteit van een geïndividualiseerde levenswijze te vatten. Het dient wel opgemerkt dat het uiteindelijk slechts om een kleine groep gaat, nl. acht van de negentien laag opgeleide geïndividualiseerde jongeren. Gezien het zeer grote verschil met de andere types is de relatie echter significant. Uit de onderzoeksresultaten kan ook afgeleid worden dat niet-geïndividualiseerden niet zozeer last hebben van het feit dat het onvoldoende duidelijk is wat mag en niet mag in de samenleving, de problemen situeren zich meer op het vlak van machteloosheid. "Het heeft weinig zin om voor je belangen te vechten want je bereikt er toch niets mee." Dit wordt het meest beaamd door de wandelaars.

Tabel 5. Percentage dat een kenmerk vertoont per type individualisering en per opleidingsniveau. De percentages van significante relaties werden vetjes afgedrukt.

% met kenmerk	Wandelaars		Neutralen		Geïndividualiseerd		Ambivalent	
	LO	HO	LO	HO	LO	HO	LO	HO
Sociale isolatie	14,75	11,76	12,07	3,03	5,26	6,02	8,33	3,81
N.S.								
Machteloosheid	68,85	29,41	41,38	12,12	42,11	15,66	55	21,9
Sociale code	3,28	17,65	20,69	18,18	42,11	21,69	10	28,57

5. INDIVIDUALISERING EN SOLIDARITEIT

Solidariteit is een veel gebruikt begrip dat meestal niet gedefinieerd wordt, men neemt aan dat de lezer wel weet waarover het gaat, iedere omschrijving blijft bijgevolg tot op zekere hoogte tentatief en voor discussie vatbaar. Solidariteit wordt binnen de context van deze bijdrage eerder in enge zin gebruikt. Het gaat om het feit dat een groep mensen zich treffen rond een bepaald maatschappelijk probleem en het feit dat ze bereid zijn om daarrond, hetzij passief hetzij actief, actie te ondernemen. Het gaat daarbij meestal om het opheffen of verhelpen van ongelijkheden. Sociale integratie en solidariteit zijn uiteraard sterk verwante concepten. Terwijl sociale integratie meer de relatie tussen gelijken centraal stelt, wordt bij het begrip solidariteit vooral de relatie met ongelijken centraal gesteld of toch min of meer onbaatzuchtige inzet voor 'het goede doel'. In de brede zin van het woord kan solidariteit eveneens beschouwd worden als een vorm van, of veruitwendiging van, sociale integratie en omgekeerd sociale integratie als een vorm van solidariteit.

Binnen deze context van solidariteit is er veel te doen rond zogenaamd nieuwe sociale bewegingen (Vgl. Hellemans, 1991; Walgrave, 1992). Individualisering en nieuwe sociale bewegingen zouden samengaan. Nieuwe sociale bewegingen stellen gelijkheid, inspraak, ongebondenheid, maatschappijkritiek en autonomie centraal. Deze inhoudelijke elementen sluiten nauw aan bij de individualiseringsgedachte. Belangrijke voorbeelden van nieuwe sociale bewegingen zijn de milieubeweging, de derde wereldbeweging, de vredesbeweging en de antiracisme beweging. Omdat de ontwikkeling van nieuwe sociale bewegingen gelijk loopt met een groeiende individualisering en omdat de inhoudelijke kenmerken gelijkenissen vertonen, wordt soms geopperd dat er een verband zou zijn tussen individualisering en lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen. Terwijl traditionelen meer lid zijn van zuilgebonden 'traditionele' organisaties, zijn geïndividualiseerden meer verwant met nieuwe sociale bewegingen. Er zou dan niet zozeer sprake zijn van minder solidariteit bij geïndividualiseerden maar wel van andere solidariteit (Vgl. Lalive-d'Epina, 1991). De these dat geïndividualiseerden sterker verbonden zijn met de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen vormt het onderwerp van de nu volgende empirische analyses in het geldigheidsveld van Vlaamse jongvolwassenen.

In de volgende paragraaf wordt de relatie tussen individualisering en twee soorten nieuwe sociale bewegingen onderzocht. Enerzijds lidmaatschap van de verenigingen

nl. de milieubeweging, de derde wereldbeweging, de vredesbeweging, de beweging voor vrije meningsuiting (vb. Amnesty International) en de antiracisme beweging als belangrijkste representanten van nieuwe sociale bewegingen en anderzijds Agalev als de politieke veruitwendiging van nieuwe sociale bewegingen (Vgl. Hellemans, 1991). Eerst zullen de verbanden univariaat bekeken worden, vervolgens zullen de indicatoren in een multivariaat model opgenomen worden om aldus de onderlinge band tussen lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen, stemmen voor Agalev en individualisering te bekijken. Daarbij wordt niet alleen de band tussen nieuwe sociale bewegingen en individualisering onderzocht maar tevens de band tussen lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen en stemgedrag.

5.1. Lidmaatschap

Omdat nieuwe sociale bewegingen gekenmerkt worden door meer los lidmaatschap (in plaats van lidmaatschap door middel van een lidkaart) is de bevraging van lidmaatschap complexer. Er werd aan de respondenten gevraagd om per type vereniging aan te geven of ze passief lid waren (het hebben van een lidkaart of het storten van een bijdrage of het nu en dan deelnemen aan activiteiten), actief lid (dikwijls deelnemen aan activiteiten), kernlid (bestuurstaken, organisatie en planning) of geen lid. Omdat er vrij weinig actieve en kernleden waren werden deze beide categorieën samen genomen. In tabel zeven worden de resultaten van de analyse weergegeven.

Er is bij Vlaamse jongvolwassenen geen significant verband tussen individualisering en lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen. Algemeen valt op dat het lidmaatschap, zowel actief als passief, zeer laag is. De stelling dat individualisering zou samengaan met meer lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen wordt vanuit de resultaten van deze analyse duidelijk genuanceerd. Enkel de vredesbeweging kan op significant meer aanhang rekenen van geïndividualiseerde jongeren, de derde wereldbeweging, de milieubeweging en de beweging voor vrije meningsuiting kunnen dat niet. De antiracisme beweging vertoont wel een tendens in de richting van een hoger lidmaatschap van geïndividualiseerde jongeren. Wanneer de analyse gemaakt wordt over alle nieuwe sociale bewegingen heen is er geen significant verband tussen lidmaatschap van één of meerdere nieuwe sociale bewegingen en type individualisering (cijfers analyse niet opgenomen in deze tekst). Er is wel een significant verband tussen individualisering en stemgedrag. Geïndividualiseerde jongeren stemmen (intenties) duidelijk meer voor Agalev dan de andere types. Ter nuance van deze stelling: bijna driekwart van de geïndividualiseerde jongeren kiest voor een andere partij dan Agalev.

Tabel 6. Lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen naar type individualisering.

% Lidmaatschap	Wandelaars		Neutralen		Extreem-negatief		Geïndividualiseerd		Ambivalent	
	PAS	ACT	PAS	ACT	PAS	ACT	PAS	ACT	PAS	ACT
Milieu-beweging N.S.	5,56	0	6,4	0	14,29	0	7,77	0,97	6,02	2,41
Derde wereld N.S.	2,78	1,39	6,4	2,4	0	0	5,83	0	6,63	2,41
Vrije meningsuiting N	2,78	0	4,0	0,8	0	0	10,68	1,94	7,23	0
Antiracisme N.S.	2,78	0	4,8	0	0	0	7,77	1,94	5,42	1,2
Vredesbeweging	1,39	0	1,6	0	0	14,29	3,88	0	2,41	0,6
Stemmen Agalev	7,37		17,6		0		28,16		22,29	

De hypothese dat geïndividualiseerde jongeren meer lid zouden zijn van nieuwe sociale bewegingen wordt door deze bevindingen niet bevestigd. Ook als lidmaatschap breed geïnterpreteerd wordt, zoals dat het geval is met passief lidmaatschap, kan niet gesteld worden dat er sprake is van een duidelijke relatie tussen lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen en individualisering. Het spreekt voor zich dat deze vaststellingen enkel geldig zijn binnen het veld van de jongvolwassenen.

5.2. Individualisering, lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen en stemgedrag

In het kader van het debat rond informele zuilen wordt gesteld dat er een duidelijk contact is tussen Agalev en de nieuwe sociale bewegingen en dat een belangrijke, zonet de belangrijkste achterliggende verklarende variabele individualisering is. Vanuit de vorige analyse kon reeds besloten worden dat er geen verband is tussen individualisering en lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen. In de volgende analyse wordt nagegaan welke de significante relaties zijn tussen drie variabelen stemgedrag, individualisering, en lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen. Als analysetechniek wordt gebruik gemaakt van log-lineaire modellen. De keuze voor log-lineaire analyse dringt zich op aangezien een multivariaat model met nominale variabelen analyseren geanalyseerd wordt. De reductie van het aantal categorieën is

nodig omwille van de vereiste dat er best geen lege cellen in de tabel voorkomen als basis voor het analyseren van log-lineaire modellen. De drie variabelen werden als volgt opnieuw ingedeeld:

- Stemintenties: Agalev, CVP, VLD, SP, VB, en andere
- Individualisering: Geïndividualiseerden, Ambivalenten en Niet-geïndividualiseerden
- Nieuwe sociale bewegingen: actief een/of passief lidmaatschap van één of meerdere van volgende bewegingen: milieubeweging, vredesbeweging, derde wereldbeweging of beweging voor vrije meningsuiting

Na de analyse bleek dat enkel de relatie individualisering - stemgedrag significant was, alle andere relaties en mogelijke interacties bleken niet significant (11). Het model met enkel deze relatieparameter had een voldoende fit. Dit wil zeggen dat de verwachte frequenties op basis van het model met enkel de relatie tussen individualisering en stemgedrag voldoende aansluit bij de gevonden frequenties. De verdeling van de partijen over de verschillende types individualisering loopt als volgt (op basis van de verwachte frequenties onder het best passende model):

Tabel 7. Conditionele kansen onder het best-passende model om voor een bepaalde partij te kiezen afhankelijk van type individualisering.

	Wandelaars/Neutraal	Geïndividualiseerd	Ambivalent
Agalev	14,72	28,10	22,29
CVP	18,27	11,65	25,30
VLD	18,27	20,39	18,67
SP	9,60	7,77	9,00
VB	14,70	0	7,20
Andere	39,08	32,03	25,30

Agalev doet het relatief het best bij de geïndividualiseerde jongeren, de CVP heeft een groot relatief belang bij de ambivalente jongeren, de VLD heeft een ongeveer gelijke score bij alle groepen, de SP doet het minst goed in de geïndividualiseerde groep. Dit betekent meteen dat de relatie tussen individualisering en stemintenties niet absoluut is. Twee sterk tegengestelde partijen nl. enerzijds Agalev en anderzijds de VLD doen het relatief, in vergelijking met hun aandeel in de andere groepen, goed bij de geïndividualiseerde jongeren. Het Vlaams Blok haalt geen enkele stem bij geïndividualiseerde jongeren.

Gezien de sterke band tussen opleidingsniveau en individualisering en opleidingsniveau en stemgedrag is het belangrijk om de relatie tussen individualisering en stemgedrag te bekijken onafhankelijk van de invloed van opleidingsniveau. Daartoe werden twee chi-kwadraat analyses uitgevoerd. Eén in de groep lager opgeleiden en één in de groep hoger opgeleiden. Op deze wijze wordt de invloed van opleidingsniveau in de mate van het mogelijke uitgeschakeld. Opnieuw worden we geconfronteerd met het probleem dat bepaalde cellen weinig eenheden bevatten en dat de relatieve groottes van de subgroepen vrij klein zijn, wat aanleiding zou kunnen geven tot significantieproblemen zowel in positieve als in negatieve zin (zie ook voetnoot 5).

Tabel 8. De relatie tussen stemgedrag en individualisering binnen de groep die na de humaniora niet verder studeerde. Significant op het niveau 0.05. (N=198, p=0.006).

	Wandelaars/Neutraal	Geïndividualiseerd	Ambivalent
Agalev	7,56	26,32	20
CVP	19,33	10,53	31,67
VLD	14,29	15,79	11,67
SP	10,92	10,53	11,67
VB	19,33	0	11,67
Andere	28,57	36,84	13,33

De relatie tussen individualisering en stemintenties blijft duidelijk significant bij de lager opgeleide jongeren. Agalev is relatief over vertegenwoordigd samen, met de groep 'andere' die VU, ROSSEM, klein links en blanco/ongeldig groepeerd. Ook de VLD doet het relatief goed bij geïndividualiseerde laag opgeleide jongeren. Het Vlaams Blok haalt geen enkele stem bij geïndividualiseerde lager opgeleide jongeren en haalt veruit de hoogste percentages bij de neutralen en de wandelaars. De CVP doet het vooral goed bij de ambivalenten. De SP doet het bij alle groepen even goed.

Tabel 9. De relatie tussen stemgedrag en individualisering binnen de groep die na de humaniora wel verder studeren. Niet significant op het niveau 0.05. (N=271, p=0.29).

	Wandelaars/Neutraal	Geïndividualiseerd	Ambivalent
Agalev	24,10	28,92	23,81
CVP	16,87	12,05	20,95
VLD	22,89	21,69	22,86
SP	7,23	7,23	7,62
VB	8,43	0	4,76
Andere	20,48	30,12	20

Bij de hoger opgeleiden is de relatie tussen individualisering en stemgedrag niet significant. Agalev vertoont wel een tendens om het beter te doen bij geïndividualiseerden, de CVP vertoont de tendens om het beduidend slechter te doen bij geïndividualiseerden. SP en VLD doen het in alle groepen even goed. Het Vlaams Blok haalt ook bij geïndividualiseerde hoger opgeleiden geen enkele stem. Globaal vinden we bij de hoger opgeleiden dezelfde tendensen terug als bij de lager opgeleiden maar in minder duidelijke mate, wat leidt tot een niet significante relatie bij de hoger opgeleiden. Dit betekent dat ook de band tussen individualisering en de politieke veruitwendiging van nieuwe sociale bewegingen bij hoger opgeleiden geen evidentie is. Dit verband wordt alvast niet duidelijk in deze onderzoeksresultaten terug gevonden.

6. BESLUIT

In deze bijdrage werd eerst een poging tot definitie van individualisering gepresenteerd, vervolgens werden een aantal wetenschappelijke en populaire ideeën over de band tussen individualisering, solidariteit en sociale (des-)integratie empirisch getoetst.

Bij de definitie en meting van individualisering werd de esthetische dimensie centraal gesteld. Dit samen met de stelling dat inhoudelijke de-traditionalisering geen deel uitmaakt van individualisering waren stellingen die afwijken van de meest gebruikte discours over individualisering. Er werd vastgesteld dat de consistent geïndividualiseerden een kleine groep vormen in de postadolescenten populatie. Vanuit heel wat, vooral theoretische beschouwingen, krijgen we dikwijls een ander beeld.

Het centraal stellen van esthetisch-hermeneutische reflexiviteit betekent eerst en vooral een verrijking van het onderzoek. De analyse toont aan dat het de moeite waard is om zowel theoretisch als empirisch aandacht te besteden aan individualisering als esthetisch-hermeneutisch proces. Deze beperking die een klaarder zicht mogelijk maakte betekent evenzeer dat kan onderzocht worden in welke mate andere types van individualisering, bv. individualisering die enkel de doel-middel rationaliteit in de zelfbepaling centraal stelt, bestaan en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Een multidimensionale aanpak van individualisering verdient zeker aandacht, eerst theoretisch en vervolgens empirisch. Het is van uitermate groot belang dat de theoretische bedenkingen over een multidimensionale individualiseringsbegrip exactheid nastreven en duidelijk de verschillen tussen enerzijds de dimensies onderling en anderzijds andere bestaande sociologische begrippen, benadrukken. De band tussen individualisering en utilitair individualisme werd in deze bijdrage niet onderzocht. Ook de samenhang met deze utilitaire dimensie van groeiende individuele verzelfstandiging dient verder onderzocht (Vgl. Waage, 1994).

Een eerste these die uitvoerig onderzocht werd, had betrekking op de stelling dat er een zekere 'vereenzaming' of 'anomie' dreigt bij geïndividualiseerden. Uit de analyse van samenhangen tussen individualisering, en sociale integratie kwam naar voor dat er geen verband is tussen de mate waarin men zelfontplooiing consistent centraal stelt en integratie in persoonlijke ondersteunende netwerken. Dit werd zowel via feiten-indicatoren als subjectieve indicatoren vastgesteld. Geïndividualiseerden voelen zich wel minder verbonden met oudere bronnen van integratie zoals klasse, buurt en nationaliteit, vooral klasse resulteert niet meer in verbondenheid. Economische klasse vormt bij vele jongvolwassenen bewust-subjectief niet langer een centrale bron van integratie, zeker en vooral niet voor geïndividualiseerden. Gezin en arbeidscollega's daarentegen vormen ook en nog steeds voor geïndividualiseerden een belangrijke bron van verbondenheid. De grotere, nieuwere verbanden, Europa en de anderen in de wereld geven enkel bij geïndividualiseerden aanleiding tot subjectieve gevoelens van verbondenheid. Deze bevindingen wijzen in de richting van nieuwe vormen van vermaatschappelijking.

Bij de analyse van de vrije tijdsbesteding gaat de conclusie vooral in de richting van nuance: vooral de inhoud, veeleer dan het feit of een handeling individueel of collectief gesteld wordt, bepaalt de relatie tussen (vrije) tijdsbesteding en individualisering.

Uit de analyse van de subjectieve indicatoren voor integratie in de brede samenleving werd geconcludeerd dat de zeldzame combinatie geïndividualiseerd zijn - laag opgeleid, veel meer dan andere combinaties aanleiding geeft tot een gevoel dat er onvoldoende duidelijke normen zijn in de samenleving. Deze respondenten bevinden zich in een dubbele positie. Gezien het zeer kleine aantal is verdere analyse echter moeilijk. Dit

probleem verdient aandacht in de toekomst; een grotere steekproef is aangewezen. Geïndividualiseerden, zowel hoog als laag opgeleiden, voelen zich niet meer machteloos dan de andere groepen, in tegendeel: bij de laag opgeleiden voelen geïndividualiseerden zich samen met neutralen minder machteloos dan beide andere belangrijke groepen.

De analyses suggereren dat er nieuwere vormen van vermaatschappelijking en sociale integratie via sociaal contact bestaan, die het nostalgisch verhaal van bijvoorbeeld de buurt als plaats voor sociaal contact, vervangen. Veeleer dan te stellen dat jongeren meer individuele handelingen stellen, is het beter om te stellen dat geïndividualiseerde jongeren andere handelingen stellen onafhankelijk van het feit of deze handelingen wel of niet aanleiding geven tot sociaal contact. De analyse suggereert wel dat handelingen van esthetisch - culturele en reflexieve aard meer door geïndividualiseerde jongeren geapprecieerd worden. In verder onderzoek lijkt het tevens wenselijk om ook aandacht te besteden aan niet op fysiek sociaal contact gerichte nieuwere bronnen van integratie zoals massamedia, rechtstaat (*Verrechtlichung*) en economische omgeving (Vgl. Hörning en Michailow, 1990: 511). Dit gebeurde niet binnen het kader van dit onderzoek.

Het vermeende feit dat onze samenleving vandaag veel minder solidair zou zijn dan vroeger wordt dikwijls verklaard vanuit het begrip individualisering, daarbij zouden geïndividualiseerde jongeren minder solidair zijn dan anderen, in meer wetenschappelijke middens leeft vooral de idee dat geïndividualiseerden anders solidair zijn. Ze zouden meer affiniteit hebben met de nieuwe sociale bewegingen. Deze stelling wordt duidelijk door de empirische analyse van het lidmaatschap van verenigingen en bewegingen tegengesproken. Geïndividualiseerden zijn enkel meer lid van de vredesbeweging. De politieke veruitwendiging van nieuwere solidariteit wordt vooral vertegenwoordigd door Agalev. Er werd vastgesteld dat geïndividualiseerden wel proportioneel oververtegenwoordigd zijn in het kiezerskorps van deze partij, dit is onafhankelijk van opleiding nog enkel het geval voor de lager opgeleiden. Er was geen relatie tussen lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen en stemgedrag. Uit de analyseresultaten rond solidariteit kan een belangrijke conclusie worden getrokken rond nieuwe sociale bewegingen bij jongeren: er is geen band op het micro niveau met individualisering. Het is niet omdat de externe en theoretisch-ideaaltypische verschijningsvorm van nieuwe sociale bewegingen aansluit bij individualisering dat dit ook het geval is bij de leden van deze bewegingen. Blijkbaar spelen heel wat andere motiveringen dan wel individualisering een rol om al dan niet actief of passief lid te zijn van een vereniging of beweging, ook al bestaat de band wel op theoretisch niveau. Het weerleggen van hypothesen en het suggereren van nieuwe verbanden vraagt om verder onderzoek binnen een vernieuwd theoretisch kader, niet in het minst ter cross-validering van de bevindingen uit deze bijdrage, pas daarna kan van een stabiele bevinding gesproken worden. Ook het onderzoek naar verschillen tussen leeftijdsgroepen zowel naar perceptie en beleving van individualisering als naar verbanden met andere kenmerken verdient ruime aandacht.

Algemeen resulteert deze confrontatie - binnen het geldigheidsveld van jongvolwassenen uit het Vlaamse gewest - van theoretische en maatschappelijke thesen rond individualisering in een groot aantal nuances en weerleggingen van hypothetische samenhangen. Een mogelijke oorzaak van deze vaststelling kan gevonden worden in het feit dat de individualiseringsthese en -theorie te sterk van traditionele gedachten ontwikkeld en beredeneerd wordt en werd. Zo kan de vaststelling dat geïndividualiseerden oudere vormen van vermaatschappelijking verlaten ofwel leiden tot de stelling

dat ze minder geïntegreerd zijn ofwel tot de stelling dat er nieuwe vormen van vermaatschappelijking ontstaan die het subjectieve gevoel van integratie verder ondersteunen en dat de toegenomen ontwikkeling van de mens resulteert in minder nood aan duidelijk omschreven normen. De tweede redenering, die niet langer uniek vanuit traditionele kaders denkt, vindt meer steun in de onderzoeksresultaten. Theoretisch nadenken over individualisering heeft bijgevolg alle belang bij een loskomen uit traditionele denk- en analysekaders. We moeten op zoek naar nieuwere vormen van vermaatschappelijking. De analysesresultaten wijzen er tevens op dat de vele oudere vormen van vermaatschappelijking eveneens belangrijk blijven, tevens konden we vaststellen dat geïndividualiseerd eigenlijk weinig te maken heeft met 'alleen-zijn' of 'alleen-doen'. Individualisering slaat veeleer op de motivatie en beslissing van een handeling veeleer dan de aard - in de zin van samen of alleen - van de handeling.

In de marge van deze bijdrage werd regelmatig aandacht besteed aan de invloed van opleidingsniveau op de relaties tussen individualisering en aspecten van sociale integratie en solidariteit. Uit de analysesresultaten kon afgeleid worden dat er niet zelden sprake was van een mogelijk interactieëffect met opleidingsniveau. Dit suggereert dat individualisering anders beleefd wordt en aanleiding geeft tot andere samenhangen afhankelijk van het opleidingsniveau van de persoon. De complexe relatie tussen individualisering en opleidingsniveau verdient bijgevolg meer aandacht dan tot nog toe en dit zowel van theoretici als empirische onderzoek. De hier gepresenteerde bijdrage vormt slecht een klein schakeltje in een denken dat nog lang niet beëindigd is.

VOETNOTEN

- (1) Als belangrijke grenzen van individualisering vermelden we de beperkingen van de commerciële markt en de macht van de nieuwe structurerende agenten zoals bv. de geldeconomie en de media (Vgl. Hörning, Michailow, 1990; Laermans, 1992); de beschikbare tijd voor reflectie (Vgl. Laermans, 1992); het bestaan van een kern aan 'habits of the heart', een reeks basiswaarden eigen aan een volk die ook een geïndividualiseerde blijven leiden (Vgl. Bellah, 1985) en toeval en onzekerheid nl. we hangen af van olieleveranciers of van de natuur. Al deze elementen beperken feitelijk en tot in de kern de mogelijkheid tot persoonlijke autonomie (Vgl. Lash, 1993).
- (2) Beter bekend als sociaal-cultureel conservatisme.
- (3) Originele formulering van Kohn: 'people who value self-direction think it desirable to try to act on basis, not of authority, but of one's own judgment and standards' (Kohn, 1977, p. xxviii).
- (4) De interviewers werden getraind door de Leuvense pool van het Interuniversitair steunpunt politieke-opinieonderzoek (ISPO) (Vgl. Carton, Loosveldt, 1991).
- (5) De SAS-procedure PROC FASTCLUS.

- (6) Ter validering van de gevonden clusteroplossing werd eveneens een confirmatorische factoranalyse uitgevoerd. Aangezien er op theoretische gronden en op basis van niet-formele empirische waarneming (Vgl. ook Matthijs, 1994) verondersteld werd dat er ook mensen zouden zijn die zowel traditionele als individualistische visies combineren (Dit was trouwens de reden om traditionele opvattingen expliciet in het onderzoek op te nemen.) kon unidimensionaliteit niet vooropgesteld worden. Er werd bijgevolg een model met twee latente variabelen gespecificeerd: individualisering en traditionele opvattingen. De resultaten werden in bijlage 1 opgenomen.
- (7) Omdat individualisering sterk samenhangt met opleidingsniveau werd de analyse overgedaan terwijl opleidingsniveau onder controle gehouden werd. Ook dan was geen enkele van de verbanden significant. Er dient opgemerkt dat er bij splitsing drie kleine groepen ontstaan nl. laag en hoog opgeleiden van type drie en laag opgeleiden van type 4. De groep lager opgeleiden (niet verder studeren na humaniora) bestaat uit 198 jongeren, de groep hoger opgeleiden bestaat uit 273 jongeren. De kleine aantallen in sommige cellen hebben voor gevolg dat kleine verschillen in de populatie toch kunnen aanleiding geven tot grote verschillen in de tabel en bijgevolg tot significante relaties. Anderzijds is het met een kleine steekproef veel moeilijker om tot significante verbanden te besluiten dan wel met grotere steekproeven. De resultaten van de analyses waarbij onderwijsniveau onder controle gehouden wordt, moeten bijgevolg met de nodige voorzichtigheid gehanteerd worden.
- (8) Gezien de sterke band tussen individualisering en opleidingsniveau zijn er slechts negentien geïndividualiseerde laag opgeleide jongeren. Dit resulteert in een algemeen probleem dat de groep geïndividualiseerden klein wordt om op basis daarvan nog langer significante verschillen vast te stellen. Er treden bij het onder controle houden van opleidingsniveau duidelijke verschillen op die echter niet van die aard zijn om de besluiten die op basis van de algemene analyse gemaakt werden, te weerleggen. Alleen nadenken blijft enkel significant voor de lager opgeleiden, samen, in groep discussiëren blijft significant voor beide opleidingsgroepen. Alleen naar de bioscoop gaan blijft significant in de vastgestelde richting, samen naar de bioscoop blijft enkel significant bij de hoger opgeleiden. Op café gaan wordt significant bij de hoger opgeleiden. Geïndividualiseerden gaan meer op café, samen met de neutralen. Ook bij de lager opgeleiden is het cafébezoek iets hoger bij geïndividualiseerden. Dit verschil is echter niet significant. Geen enkel verband met gaan winkelen blijft significant. Naar de discotheek gaan blijft significant bij de hoger opgeleiden. Ook bij de lager opgeleiden tendert het verband in de gerapporteerde richting maar het blijft niet langer significant, omwille van de te kleine groep.
- (9) Ook deze analyse werd overgedaan terwijl opleidingsniveau onder controle gehouden werd. Voor vrijwel alle relaties blijven de verbanden identiek. Soms is er relatie net niet meer significant, waarschijnlijk wordt dit veroorzaakt door het kleinere aantal eenheden en voor de laag opgeleiden het kleine aantal respondenten in twee van de vijf cellen. Enkel bij de verbondenheid met een

economische klasse is er opmerkelijk verschil in vergelijking met de algemene gegevens. Er zijn er geen significante verschillen tussen de clusters bij de laag opgeleiden, bij de hoog opgeleiden wel. Het verband met levensbeschouwing blijft niet significant maar tendeert in een tegengestelde richting afhankelijk van het opleidingsniveau. Deze relatie tendeert dus in de richting van een interactieeffect.

- (10) De items, de factorladingen en de interne consistentie van de schalen werden in bijlage opgenomen.
- (11) Model met $df=16$, $LH-CHI^2 = 18,83$, $p=0.2775$

BIJLAGE 1: Resultaten van de confirmatorische factoranalyse voor de items gebruikt ter indicering van individualisering - traditionele opvattingen.

Uit de clusteranalyse blijkt dat het item "een rustig leven met niet te veel afwisseling" weinig discrimineert en vooral in type één en type vier duidelijke verschillen laten zien. Het item gaat negatief samen met individualisering. Het vertoont echter onvoldoende gelijkenis met de andere items die naar traditionele opvattingen verwijzen om steeds in dezelfde richting samen te evolueren. Dit suggereert dat dit item niet alleen bepaald wordt door traditionele opvattingen maar dat er ook een duidelijke negatieve samenhang met individualisering.

Er werd een model gespecificeerd met twee latente variabelen die onderling niet gecorreleerd zijn. Er werd verondersteld dat item 6 door beide dimensies bepaald wordt. Het model had een voldoende fit en kan bijgevolg aanvaard worden. De resultaten van de confirmatorische factoranalyse werden in bijlage opgenomen.

Formele kenmerken: Twee latente variabelen nl. individualisering met zes indicatoren (item 6 toegevoegd) en traditionele opvattingen met vijf indicatoren. Beide latente variabelen zijn onderling niet gecorreleerd. De lambda-effectparameters zijn vrij in te schatten.

Fitparameters voor het model: $GFI=0.9727$, $AFGI=0.9546$, $RMR=0.0452$, $CHI^2=65.2970$, $DF=33$

Totale effecten van de endogene variabelen op de exogene variabelen.

	F_IND	F_TRAD
item1	0.52335	0.00000
item2	0.54642	0.00000
item3	0.57345	0.00000
item4	0.50475	0.00000
item5	0.55710	0.00000
item6	-.30471	0.32450
item7	0.00000	0.35077
item8	0.00000	0.38063
item9	0.00000	0.65507
item10	0.00000	0.78034

BIJLAGE 2: Sociale desintegratie: schaalitems en resultaten van de confirmatorische factoranalyse

Fitparameters voor het model:

GFI=0.9732, AGFI=0.9614, RMR=0.0438, CHI-2=92.2188 en DF=73.

Voor het model werden machteloosheid en sociale isolatie en sociale isolatie en onduidelijke code onderling gecorreleerd.

Sociale isolatie

Ik mis een echte goeie vriend of vriendin.

Ik ken voldoende mensen op wie ik kan vertrouwen.

Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik steeds bij mijn vrienden terecht.

Ik heb eigenlijk nogal weinig vrienden

Er zijn genoeg mensen in mijn omgeving op wie ik beroep kan doen.

Machteloosheid

De meeste dingen in het leven overkomen je zonder dat je daar veel kan aan doen.

Het heeft weinig zin om voor je belangen te vechten want je bereikt er veel te weinig mee.

Het is beter van dag tot dag te leven en de toekomst te laten voor wat ze is.

Om echt iets te bereiken ben je vooral afhankelijk van geluk.

Je bent nu eenmaal een pechvogel of je bent het niet en daar valt niet veel aan te veranderen

Vandaag zegt men A, morgen zegt men B. Soms weet ik echt niet meer hoe het nu moet.

De dag van vandaag verandert alles zo snel dat ik niet goed meer weet wat ik moet doen om goed te doen.

Duidelijke regels

Tegenwoordig is er nog steeds een voldoende duidelijk onderscheid tussen wat kan en wat niet kan,

tussen wat mag en niet mag

Er is nog steeds voldoende onderscheid tussen wat aanvaardbaar en wat onaanvaardbaar is in onze samenleving

Totale effecten van de endogene variabelen op de exogene variabelen.

	F ISO	F MACHT	F CODE
V1	0.33117	0.00000	0.00000
V2	-.62993	0.00000	0.00000
V3	-.60396	0.00000	0.00000
V4	0.38578	0.00000	0.00000
V5	-.54416	0.00000	0.00000
V6	0.00000	0.51001	0.00000
V7	0.00000	0.00000	0.93482
V8	0.00000	0.55053	0.00000
V9	0.00000	0.41799	0.00000
V10	0.00000	0.49010	0.00000
V11	0.00000	0.64131	0.00000
V12	0.00000	0.44944	0.00000
V13	0.00000	0.00000	0.58059
V14	0.00000	0.58722	0.00000

BIBLIOGRAFIE

- BAUMAN, Z. (1991), *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity.
- BECK, U. (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BELLAH, R.N., et.al. (1985), *Habits of the Heart*. New York: Harper and Row.
- BERGER, A., S. HRADIL (1990), 'Die Modernisierung sozialer Ungleichheit - und die neuen Konturen ihrer Erforschung', *Soziale Welt, Sonderband 7*, pp. 3-24.
- BESNARD (1987), *L'anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Paris: Presses Universitaires de France.
- BRAL, L., et.al. (1991), *Jeugd in beweging: een jeugdbewegingsonderzoek bij groepen, leiding en 15-jarigen*. Brussel: Katholieke Jeugdraad.
- CARTON, A., G. LOOSVELDT (1991), *Over interviewen gesproken: handleiding bij de training van interviewers*. Leuven: KULeuven, Departement sociologie/ISPO.
- DE HART, J. (1993), 'Waarden van jongeren na de middelbare school', *Sociologische Gids*, 40 (6): 482-501.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformise, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: K.U.Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid.

- DE WITTE, H. (1993), 'Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden: een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle', *Gedrag en Organisatie*, 21 (2): 57-78.
- DELHAYE, C. (1994), *Mode geleefd en gedragen*. Leuven: ACCO.
- DOBBELAERE, K. (1993), 'Individuele godsdienstigheid in een gesecculariseerde samenleving', *Tijdschrift voor Sociologie*, 14 (1): 5-30.
- DRESEN-COENDERS, L., J. HAZEKAMP, J. VAN HESSEN (1991), 'Het eeuwige rondhangen', *Jeugd en Samenleving*, (2-3): 119-133.
- DU BOIS-REYMOND, M., J. DE JONG GIERVELD (1993), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- DU BOIS-REYMOND, M., J. DE JONG GIERVELD (1993), 'Van een standaardlevensloop-model naar een geïndividualiseerde keuzebiografie', in: M. DU BOIS-REYMOND, J. DE JONG GIERVELD (eds.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- ELCHARDUS, M., HEYVAERT (1990), *Spoepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUBPress.
- ESTER, L. HALMAN, R. DE MOOR (1993), *The Individualizing Society*. Tilburg: Tilburg University Press.
- FELLING, A., J. PETERS (1984), 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens en Maatschappij*, 59 (4): 339-362.
- FUCHS, W. (1983), 'Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie', *Soziale Welt*, 34 (3): 341-371.
- HELLEMANS, S. (1990), *Strijd om de Moderniteit*. KADOC studies 10. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- HELLEMANS, S. (1990), 'Sociale bewegingen, zuilen en de strijd om de moderniteit', *Tijdschrift voor Sociologie*, 11 (1): 57-88.
- HÖRNING, K.H., M. MICHAÏLOW (1990), 'Lebensstil als Vergesellschaftungsform. Zum Wandel von Sozialstruktur und sozialer Integration', *Soziale Welt, Sonderband 7*, pp. 501-522.
- HRADIL, S. (1990), 'Postmoderne Sozialstruktur? Zur empirischen Relevanz einer "modernen" Theorie sozialen Wandels', *Soziale Welt, Sonderband 7*, pp. 125-152.
- KERKHOFS, J., K. DOBBELAERE, L. VOYÉ, B. BAWIN-LEGROS (1992), *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*. Tiel: Lannoo.
- KLAASSEN, C. (1993), 'Individualisering en socialisatie', pp. 171-190, in: C. BOUW, B. KRUIHOF (eds.), *De kern van het verschil*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- KLEIJER, H., R. LAERMANS, G. TILLEKENS (1992), 'De markt van vermaak en plezier. Over het ontstaan van een zelfstandige jeugdcultuur in België en Nederland', *Sociologische Gids*, 39 (5-6).
- KOHN, M.L. (1977), *Class and Conformity: a study in values. With a reassessment, 1977*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KOHN, M.L., C. SCHOOLER et al. (1983), *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- LAERMANS, R. (1991), 'Van collectief bewustzijn naar individuele reflexiviteit. Media, consumptie en identiteitsconstructie binnen "de reflexieve moderniteit"', *Vrije tijd en samenleving*, 9 (3-4): 99-118.

- LAERMANS, R. (1992), *In de greep van de moderne tijd. Modernisering en verzuiling, individualisering en de ACW- vormingsorganisaties*. Leuven: Garant.
- LAERMANS, R. (1993), 'Meer Individuale Mogelijkheden, Minder Sociale Dwang? Enkele cultuursociologische kanttekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces', in: W. DUMON et.al. (eds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven: Acco.
- LALIVE D'EPINAY, C. (1991), 'Individualism and Solidarity Today: Twelve Theses', *Theory, Culture and Society*, pp. 57-74.
- LASH, S. (1993), 'Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension', *Theory, Culture & Society*, 10 (1): 1-23.
- LIEFBROER, A.C., J. DE JONG GIERVELD (1993), 'Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid', in: M. DU BOIS-REYMOND, J. DE JONG GIERVELD (eds.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transities in de levensloop*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- LUHMANN, N. (1991), *Soziologische Aufklärung. 3: Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- LUHMANN, N. (1987), *Soziologische Aufklärung. 4: Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- MATTHIJS, K. (1994), *Achterwaarts de toekomst in. Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen*. Leuven: Garant.
- MIDDENDORP, C.P. (1979), *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De jaren 60 en 70*. Meppel: Boom.
- PETERS, E., E. VAN ROOIJEN, H. GUIT (1993), 'Individualisering en de jeugdfase', *Sociologische Gids*, 40 (2): 93- 110.
- SCHEEPERS, R. EISINGA (1991), *Onderdanig en intolerant. Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: ITS.
- TAX, B. (1982), *Waarden, mentaliteit en beroep. Een onderzoek ten behoeve van een sociaal-culturele interpretatie van sociaal-economisch milieu*. Lisse: Sets & Zeitlinger.
- WAEGE, H. (1993), *Schalen uit het attitude-onderzoek bij jongvolwassenen 1992: aanzet tot kritische analyse*. Leuven: KULeuven, departement sociologie. Bulletin 1993/50 van het Centrum voor Dataverzameling en Analyse.
- WAEGE, H. (1994), *Jongvolwassenen in het midden van de jaren negentig. Enkele visies op beleid en zelfbepaling*. Leuven: K.U.Leuven, Departement Sociologie. Bulletin 1994/52 van de Afdeling voor Dataverzameling en Analyse.
- WALGRAVE, S. (1992), 'Nieuwe sociale bewegingen: een type van sociale bewegingen', *Tijdschrift voor Sociologie*, 13 (1): 71-104.
- WATTS, M.W., A. FISCHER, W. FUCHS, 'Contemporary German youth and their elders. A generational comparison', pp. 26-44, in: W. Fuchs (ed.), *Youth as a biographical phase*. New York: Greenwood Press.